

Т. В. Грушкевич,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права

УДК 349.6

ПРАВОВА ПРИРОДА КОНСТИТУЦІЙНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ

Визначається місце та роль конституційних екологічних прав серед інших конституційних прав, дається характеристика їх системі, видовому різноманіттю та особливостям. Робиться висновок, що екологічним правам, які закріплені в Конституції України, притаманні як власні специфічні особливості, так і всі ознаки суб'єктивних прав в цілому та конституційних прав зокрема. Проаналізовано співвідношення понять “права людини” і “права громадянина” в екологічній сфері, “екологічні права” та “екологічні обов'язки”. У ході аналізу матеріалу використано системний підхід у дослідженні предмета наукового пошуку. Розкрито проблематику віднесення екологічних прав до тієї чи іншої категорії прав людини та громадянина (соціальних або особистих). Виокремлено правові підстави для виділення екологічних прав в окремий інститут у системі конституційних прав, а також виведено їх дефініцію.

Ключові слова: конституційні права, екологічні права, екологічна потреба, екологічний інтерес.

Питання прав, свобод людини та громадянина, їх соціальні витoki, генезис і реалізація є однією з найактуальніших проблем історичного та соціально-політичного розвитку людства. Воно вже є актуальним протягом тисячоліть, залишаючись у центрі дослідницької уваги багатьох науковців.

Суттєвим фактором розвитку сучасного суспільства в Україні, засобом формування соціальної та правової державності є конституційне проголошення прав та свобод особи як змісту і спрямованості діяльності держави. Серед визначених Основним законом України прав громадян екологічні права посідають особливе місце, оскільки їх обумовленість визначається цінністю людини, необхідністю її захисту в межах державних і неурядових інституцій, наданням можливості вільного перебування і взаємодії з навколишнім природним середовищем. У зв'язку з цим, особливої ваги набуває науковий аналіз конституційних екологічних прав людини і громадянина.

Звернення до інституту екологічних прав громадян, загальна характеристика окремих з них містяться в працях В. І. Андрейцева, Г. В. Анісімової, С. О. Боголюбова, М. І. Васильєвої, С. Г. Грицкевича, С. М. Кравченко, Н. Р. Кобецької, М. В. Красної, О. С. Колбасова, Ю. С. Шемшученка та інших науковців.

Мета статті — розкриття теоретико-правової характеристики екологічних прав громадян, що закріплені в Конституції України через аналіз їх системи, видів та особливостей.

З правової точки зору, до розуміння прав людини і громадянина можна підходити по-різному. Це зумовлює відмінності у визначенні поняття цього інституту. Не вдаючись до дискусії щодо дефініції та ознак прав людини, зазначимо, що

вважаємо найбільш обґрунтованим їх розуміння як певних соціальних можливостей, законодавчо закріплених державою, які обумовлюються соціальними, економічними, культурними, екологічними умовами життя суспільства. Вони спрямовані на задоволення існуючих соціальних і природних потреб людини та її інтересів. Як зазначає П. М. Рабінович: "... тільки категорія можливості (свободи) дозволяє найбільш адекватно відбити саме онтологічну сутність прав людини" [1, с. 17]. Насамперед, це можливість вибрати варіант поведінки, свобода поведінки в рамках, встановлених нормою права. Цю можливість не можна розглядати ізольовано, адже вона завжди спирається на сприяння, допомогу з боку держави, інших суб'єктів. І ще однією важливою стороною сутності прав людини є те, що їй надається не лише можливість певних активних вчинків, а й можливість користуватися, споживати певні соціальні блага.

Екологічні права в системі конституційних прав людини і громадянина, характеристика їх місця і ролі, з погляду Ю. С. Шемшученка, потребують попереднього зауваження, сутність якого полягає у з'ясуванні співвідношення понять "права людини" і "права громадянина" (зокрема щодо системи конституційних прав людини і громадянина в екологічному аспекті). У випадку закріплення прав людини в законодавчих актах конкретної держави вони стають і правами громадян цієї держави. Тому коли мова йде про права громадянина, то тим самим підкреслюється його зв'язок з конкретною державою і закріплення внутрішньодержавним законодавством [2, с. 17].

У Конституції України 1996 року, на відміну від попередніх конституцій, розділ 2 називається "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина", а більшість статей цього розділу, в тому числі і ст. 50, починається словом "кожен". Це підтверджує визнання державою рівності, невід'ємності прав людини, незалежно від наявності чи відсутності в неї громадянства України і слідування міжнародним стандартам у галузі прав людини.

У системі конституційного права України інститут прав, свобод й обов'язків людини і громадянина займає друге місце після інституту основ конституційного ладу України. Згадавши, що в схемі розташування конституційно-правових інститутів періоду радянського конституціоналізму інститут основних прав і свобод особи займав п'яте (передостаннє) місце, слід зазначити, що це не просто зміна орієнтирів конституційного права України. Звертаючись до досліджень витоків прав, особливо соціально-економічних, зокрема у тому вигляді, в якому вони були закріплені конституціями радянського періоду, науковці зазначають, що, з юридичної точки зору, вони були не правами, а ідеологічно-політичними категоріями [3, с. 120].

Для того, щоб наведені принципи, ідеали, публічні права набули реального, не загальнополітичного, а безпосередньо юридичного значення, дії та охорони відносно їх належності громадянам, необхідною є наявність мінімум двох обов'язкових умов: по-перше, безпосередньо суспільство повинно досягти достатньо високого рівня матеріального та духовного розвитку, багатства; по-друге, принципи, ідеали, загальнопублічні права повинні бути переведені на рівень конкретних юридичних прав та обов'язків (наприклад, гарантування екологічно безпечних умов праці, забезпечення реальної можливості отримати екологічну інформацію тощо), які можуть бути реалізовані за допомогою юридичних засобів, забезпечені державно-правовими інститутами, перш за все інститутами правосуддя [3, с. 121].

У цьому плані, на нашу думку, слід робити належні висновки, для того, щоб запобігти повторенню в Україні в сучасних умовах стану прав людини кінця 30-х років ХХ ст. у Радянському Союзі. Тому, як зазначає В. Ф. Погорілко, розміщення конституційних інститутів і норм, їх структуризація зумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, системоутворюючими факторами, головними з яких є:

- а) процес формування демократичної правової держави;
- б) предмет правового регулювання;

в) момент зацікавленості в регулюванні тих чи інших спеціальних відносин на конституційному рівні;

г) рівень розвитку соціальних цінностей, серед яких головне місце посідають суб'єктивні права і свободи людини та громадянина як найбільш важливі соціальні цінності демократичного суспільства тощо [4, с. 124].

Приступаючи до визначення місця та ролі екологічних прав у системі конституційних прав людини і громадянина, слід важливе значення приділити оцінці та кваліфікації основних конституційних прав як суб'єктивних, тобто особистих, індивідуальних, що належать не лише всім, але й кожному окремому суб'єкту, дають їм носіям широкі і реальні можливості для відповідних дій, задоволення потреб, користування різноманітними соціальними благами, а також таких, що у певних межах залежать від самої людини. Останній нюанс, на думку М. І. Матузова, підкреслює (поряд з іншими) сам термін “суб'єктивне”. Ми поділяємо його позицію щодо змісту суб'єктивного права та його структури, що включає в себе чотири можливості: користуватися певним соціальним благом, певної поведінки самої уповноваженої особи, вимоги відповідної поведінки від інших осіб, вдаватися у необхідних випадках до засобів примусу (державного і громадського) [5, с. 85].

У юридичній літературі проблема дослідження юридичної природи конституційних прав, зокрема їх суб'єктивного характеру, займала тривалий час досить значне місце.

Прихильники однієї точки зору вважали, що суб'єктивні права — це не будь-які права, передбачені правовими нормами, а тільки права, набуті особою на основі юридичних фактів, з якими пов'язано виникнення конкретних правовідносин [6, с. 3–27]. Прихильники іншої точки зору рішуче висловлювалися щодо визнання за конституційними правами й обов'язками суб'єктивного характеру. Так, С. С. Алексєєв пише: “... суттєве значення має обґрунтування того положення, що права й обов'язки громадян, які встановлюються на підставі конституційних норм, — це не якісь декларації, а звичайні суб'єктивні права і обов'язки” [7, с. 142]. Заслуговує на абсолютне схвалення твердження М. І. Матузова, що стосується як конституційних, так й інших, закріплених у законодавстві прав: “... всі права громадян, як ті, які вони набувають, вступаючи в конкретні правові відносини, так і ті, які прямо закріплені за ними в законі і впливають безпосередньо з нього, тобто, незалежно від способу виникнення, ступеня спільності, соціальної значущості, видів, категорій та інших особливостей, є за своєю спрямованістю суб'єктивними” [8, с. 148].

Характеристика конституційних екологічних прав як суб'єктивних ускладнюється існуючою багатоманітністю підходів щодо розуміння цієї юридичної категорії. З цього питання донині не досягнуто консенсусу, ведуться полеміки, пропонуються різні наукові рішення. Зустрічаються навіть спроби заперечення самого поняття суб'єктивного права (Г. Ханай, Дюгі) [9, с. 19–22].

Якщо, не дивлячись на різноманітність висловлених у науці точок зору, звести їх до спільного знаменника, то можна виділити два напрямки у визначенні суб'єктивного права.

За першим з них сутність суб'єктивного права визначається в аспекті можливості вимоги управомоченої особи від зобов'язаних осіб певних дій чи утримання від них. “При такому підході суб'єктивне право розкривається в аспекті забезпеченості його покладенням відповідних зобов'язань на точно визначене чи відносно визначене коло суб'єктів, в аспекті забезпечення можливості реалізації” (М. М. Агарков, М. А. Гурвіч, Л. С. Явіч та ін.) [10, с. 225].

Другий напрямок у розумінні суб'єктивного права визначає його з точки зору положення управомоченої особи. При різних словесних формулюваннях суб'єктивне право зводиться до того, що це — забезпечена законом міра можливої поведінки управомоченої особи (С. Н. Братусь, С. Ф. Кечек'ян, Н. Г. Александров, А. Ф. Дудін). “У цьому визначенні розкривається суттєва риса суб'єктивного права

як того елемента правовідношення, який визначає можливу поведінку учасника, здатну перетворитися за його волею в дійсну” [10, с. 226].

Хоча, на перший погляд, наведені точки зору можуть здатися суперечливими, насправді, вони розкривають різні сторони суб’єктивного права як соціальної реальності. Тому не є дивним, що в правовій науці панує точка зору, яка об’єднує два вищевикладені аспекти. Так, наприклад, Ю. К. Толстой, полемізуючи з авторами, що притримуються, за його висловом, “комбінаційних теорій суб’єктивного права”, в кінцевому рахунку також пропонує визначення суб’єктивного права як закріпленої за управомоченою особою міри можливої поведінки в цьому правовідношенні, забезпеченої покладенням обов’язків на інших осіб [11, с. 45, 46].

Отже, суперечки, пов’язані з розумінням суб’єктивного права, дозволили об’єднати різні точки зору і запропонувати визначення, що охоплює це явище в різних площинах. Таким чином, викладена дискусія виявилася продуктивною і дала можливість звернути увагу на характерні ознаки суб’єктивного права, які притаманні також конституційним екологічним правам людини і громадянина в Україні.

Кожне суб’єктивне право діє не відокремлено, а у взаємодії з іншими. Саме сукупність суб’єктивних прав і складає права та свободи людини і громадянина. Враховуючи те, що права не можуть існувати без обов’язків, а обов’язки втрачають сенс без прав, таке об’єднання можна охарактеризувати як субстанцію (елемент) правової системи, що складають серцевину, центр правової сфери [5, с. 53–60].

Право особи — це не просто право на дії (свої чи чужі), а право на доступ до основних цінностей та завоювань демократії, до яких можна віднести й інформацію. На перший план тут виступають такі цілеспрямовуючі можливості, як право на життя, на участь у політичному житті, право на працю, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення, медичне обслуговування. Усі вони неможливі без забезпечення права людини на безпечне для життя і здоров’я навколишнє природне середовище та інші, пов’язані з ним права, зведені в блок конституційних екологічних прав людини. У сукупності з політичними та іншими правами останні визначають місце і роль особи в правовій системі держави.

Соціальна значущість суб’єктивного права визначається характером і цінністю тих благ, які вони надають особі, хоча самі ті блага до змісту прав не входять.

Суб’єктивні права і свободи людини та громадянина можна поділяти на основні, що закріплені конституцією держави, та інші, що закріплюються іншими законами і підзаконними нормативно-правовими актами [12, с. 83]. Основні права та свободи, їх обсяг, реальність, гарантованість виражають не лише фактичне та юридичне становище особи в суспільстві, але й суть діючої у ньому демократії, способу життя, ті соціальні можливості, які закладено в самому суспільному устрої. Завдання дійсної демократичної правової держави полягає в тому, щоб найбільш повно виразити і законодавчо закріпити права та свободи людини і громадянина в суспільстві та забезпечити їх реалізацію.

Перш ніж перейти до визначення системи конституційних екологічних прав, слід згадати, в якому розумінні вживається поняття “система”.

У філософії поняття “система” визначається як сукупність елементів, які перебувають у відносинах та зв’язках між собою та утворюють певну цілісність, єдність [13, с. 427]. Поняття системи органічно поєднане з поняттями цілісності, елемента, підсистеми, зв’язків, відносин, структури тощо. Філологічне визначення системи полягає у характеристиці її як певного порядку у розташуванні та зв’язку частин чогось, у діях [14, с. 663]. На думку Л. Б. Тіунової, поняття “система” синтезує в собі всі аспекти системності об’єкта, характеризуючи її як єдність елементів, що перебувають у певних зв’язках та відносинах, що визначають існування об’єкта як цілого та відносно незалежного зовні явища. Будь-яке явище, з точки зору його цілісності, може бути розглянуте у вигляді системи [15, с. 13].

Як відомо, системний підхід є елементом у системі сучасної наукової методології. Л. Б. Тиунова наділяє всю зазначену видову систему, що перебуває у безперервному русі та розвитку певною автономією щодо навколишнього середовища, яке служить для зазначеного об'єкта родовою системою тощо [15, с. 11, 12].

Відповідно до предмета нашого дослідження зупинимось на характеристиці однієї з груп основних суб'єктивних прав, а саме — екологічних прав, та розглянемо їх систему, визначимо їх поняття і місце серед конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Основні права і свободи людини у сучасній політико-правовій теорії прийнято поділяти на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні (за міжнародними пактами 1966 р.). Зустрічаються й об'єднуючі класифікації. Наприклад, говорять про соціально-політичні, соціально-економічні права. А. Ю. Олійник, В. П. Пастухов, О. Л. Слюсаренко виділяють екологічні, сімейні, громадянські та інші права тощо [16, с. 50–53]. Зустрічаються пропозиції розглядати право на екологічну безпеку, яке закріплене у ст. 50 Конституції окремо від соціально-економічних прав (І. Бородін) [17, с. 33]. Конституційні екологічні права безпосередньо пов'язані із самою сутністю людини як фізичної особи, є дуже важливим, оскільки саме зазначений статус є підґрунтям усіх інших якісних рис людини, адже екологічні права і свободи торкаються саме особистої свободи людини та громадянина. Комплексний характер екологічних прав зумовлює проблематику у віднесенні їх до тієї чи іншої категорії прав людини.

В одному з монографічних досліджень юридичного статусу особи в Росії, зробленого Д. Л. Воєводним, право на сприятливе навколишнє природне середовище віднесено до групи прав і свобод у соціальній сфері [18, с. 214]. На позиції віднесення екологічних прав громадян до групи соціальних прав стоїть і Н. Р. Кобецька [19, с. 7]. Така точка зору має своє обґрунтування. Формування соціальної держави, одним з основних завдань якої є забезпечення гідного рівня життя громадян, торкається і сфера взаємодії суспільства і природи. Сьогодні для реалізації екологічних прав недостатньо позиції невтручання, утримання від дій, які можуть порушити екологічні права. На державу покладений обов'язок активної діяльності, створення умов для здійснення цих прав, обмеження окремих сфер з метою захисту екологічних прав. “Такі соціально-економічні права, як право на працю, на освіту, на гідний рівень життя, охорону здоров'я і т. п., забезпечують свободу від існування, що принижує людську гідність, від безробіття, від екологічного неблагополуччя, інших негативних явищ, від яких людина при певному рівні культурного й економічного розвитку суспільства може бути позбавлена чи в певній мірі обмежена, захищена внаслідок виконання державою соціальних функцій” [20, с. 146].

Отже, згідно з вищеописаним підходом екологічні права включаються до групи соціальних прав людини і громадянина. Разом з тим існує точка зору щодо віднесення екологічних прав до особистих прав людини.

Загальновідомо, що першим з особистих (фізичних) прав людини є право на життя, проголошене ст. 3 Загальної декларації прав людини 1948 р. У системі соціальних цінностей життя людини — найважливіша, абсолютна і природна цінність. У юридичній літературі існують два підходи до розуміння суті цього права. Перший розкриває ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: ніхто не може бути довільно позбавлений життя. Другий підхід зводиться до того, що зазначене право, як відмічав А. І. Денісов, тлумачиться скоріше як право людини на умови життя (квартира, їжа, безпечне навколишнє середовище, охорона здоров'я і т. п.) [21, с. 224, 225]. На думку Ф. М. Рудінського, в останньому випадку мова йде не про право на життя, а про інше право людини — на достатній життєвий рівень, яке визначене ст. II Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Однак не тільки вищезгадані соціальні права, а й екологічна безпека людини та громадянина можуть складати другий підхід до розуміння права на життя.

Отже, право на безпечне навколишнє природне середовище деякі вчені відносять до групи прав людини, яка включає право на життя, фізичну недоторканність, недоторканність особистого життя та ін. (так званих особистих чи громадянських прав).

У такому випадку постає питання про “юридичну долю” інших екологічних прав. Розділення їх по різних групах неможливе, адже всі вони є формою виразу екологічних інтересів, базою їх втілення і розвитку служить саме навколишнє природне середовище. Тому існує об’єктивна підстава виділення їх в окрему групу. Інститут екологічних прав є порівняно молодим, але у своєму розвитку вже пройшов важливий шлях по формуванню, закріпленню в законодавстві та практичному втіленню. Результати цих процесів та важливість доквілля в житті кожної людини підтверджують таку точку зору.

Можна стверджувати, що питання про екологічні права індивіда є центральним у сучасному екологічному праві України, адже “людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю” (ч. 1 ст. 3 Конституції України). Основні права часто називають конституційними та фундаментальними. В Україні вони закріплені Конституцією, а також міжнародно-правовими документами з прав людини. Аналізуючи норми Основного закону України, можна констатувати, що конституційними екологічними правами, визначеними ст. 50 Конституції України, є:

а) право на безпечне для життя і здоров’я довкілля (право на екологічну безпеку);

б) право на відшкодування шкоди, завданої порушенням права на безпечне для життя і здоров’я довкілля (право на відшкодування екологічної шкоди);

в) право на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту та на її поширення (право на екологічну інформацію).

На думку С. Г. Грицкевич пряме відношення до конституційних екологічних прав має право кожного користуватися природними об’єктами права власності народу (ст. 13 Конституції України), на безпечні, належні і здорові умови праці (ч. 4 ст. 43 Конституції України), а також право кожного на охорону здоров’я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Конституції України). У той же час два останні права виходять за межі суто екологічних прав [22, с. 16]. Однак наша дослідницька увага буде звернута саме до конституційних екологічних прав, закріплених у ст. 50 Основного закону України.

Поряд із наведеною вище класифікацією, екологічні права можуть бути поділені також за видами врегульованих ними інтересів або сторін діяльності. Як у Конституції України, так і в міжнародних пактах з прав людини 1966 р. розрізняють як громадянські (особисті), політичні, культурні права, так і юридично значимі екологічні права і законні інтереси, що проявляються у більшому або меншому ступені в кожному із зазначених видів прав. Так, громадянські (особисті) права визначають захищеність людини, її здоров’я та майна від будь-якого незаконного втручання (впливу), наприклад, від негативного впливу навколишнього середовища. Політичні права громадян виражають можливості індивіда на участь у здійсненні державної влади (наприклад, шляхом проведення референдуму з питань охорони навколишнього природного середовища, участі в процесі підготовки та прийнятті екологічно значущих рішень та ін.), встановлення контролю за владою (шляхом судового оскарження рішень і дій державних органів та посадових осіб, а також їх бездіяльності, що порушують екологічні права громадян). Культурні права дозволяють забезпечувати зростання рівня екологічної культури людини. Соціальні та економічні права покликані забезпечити людині достатній життєвий рівень з урахуванням екологічних характеристик, право на працю в екологічно безпечних умовах, захист здоров’я від негативного екологічного впливу на існуючі форми власності і механізми її захисту, що стосуються правового положення людини і громадянина в оточуючому їх середовищі, та ін. Такі наукові дослідження лягли в

основу класифікації екологічних прав на еколого-політичні, еколого-економічні, еколого-соціальні та еколого-культурні права [23, с. 12–16].

Для колишніх соціалістичних країн офіційно визнавалась найбільша актуальність перш за все політичних прав. Ось чому головним акцентом горбачовської перебудови деякі автори (наприклад, М. В. Костицький) вважають не соціальні чи громадянські, а політичні права [24, с. 15–18]. Проте слід констатувати, що соціально-економічні та екологічні права і свободи в Україні заслуговують на особливу увагу. Вони не є другорядними правами, які мають нібито підпорядковане значення стосовно особистих та політичних прав людини і громадянина. Саме матеріальні умови (помешкання, медичне обслуговування, стан довкілля, соціальне забезпечення та ін.) великою мірою визначають якість життя сучасної людини. Більше того, без цих прав значно втрачають сенс усі інші права людини. Чи зможе особа працювати, якщо вона втратила здоров'я внаслідок Чорнобильської катастрофи? Тому з приводу того, як можна дійти висновку, існує тісний взаємозв'язок різних груп і видів конституційно закріплених основних прав один з одним, у тому числі й з екологічними правами, які складають об'єкт нашого дослідження.

Отже, конституційні екологічні права займають одне з важливих місць у системі конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні. Особливість їх місця визначається тим, що вони складають самостійну групу основних суб'єктивних прав людини і громадянина та задовольняють потреби, пов'язані з життям і здоров'ям людини. Їх можна виділити в окремий правовий інститут. Конституційне закріплення низки екологічних прав вказує на їх значущість і, у зв'язку з цим, необхідність належного забезпечення.

Відповідно до ст. 21 Конституції України основні екологічні права належать до категорії невідчужуваних, непорушних прав людини як такі, що складають у теорії права категорію природних прав людини. Кваліфікуючи їх як невідчужувані, Конституція України підкреслює неможливість і неприпустимість позбавлення людини таких прав. Вони є основними суб'єктивними та природними правами, оскільки природа надляє ними людину з моменту народження.

У вітчизняній літературі на сьогодні відомі декілька поглядів на поняття “екологічні права людини і громадянина”. В. М. Корельський та В. Д. Перевалов вважають, що екологічні права покликані забезпечувати нормальні умови проживання людини на Землі та на конкретній території, вони поширюють це право на сприятливе навколишнє середовище, достовірну інформацію про стан зазначеного середовища, на відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю людини або майну екологічними правопорушеннями [25, с. 501]. В. І. Андрейцев визначає поняття екологічних прав громадян як сукупності юридичних можливостей і засобів, що спрямовані на задоволення потреб громадян в галузі використання природних ресурсів, охорону навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки [26, с. 32].

Н. Р. Кобецька, перш ніж дати визначення цим суб'єктивним правам, зауважує, що слід розрізнити поняття “права громадян у галузі екологічних відносин” і “екологічні права громадян”. Вона вважає, що екологічні права — більш вузьке поняття, тоді як права громадян у галузі екологічних відносин включають усі повноваження громадян, які так чи інакше пов'язані з навколишнім природним середовищем, природними ресурсами. Відповідно автор пропонує розрізнити дві групи прав громадян у галузі екологічних відносин: екологічні права громадян і права по використанню природних ресурсів. Першу групу екологічних прав громадян нею було запропоновано охарактеризувати як права, спрямовані на задоволення екологічних потреб і які забезпечують реалізацію екологічних інтересів [19, с. 61].

Потреба як категорія в психології розуміється як “стан індивіда, що створюється необхідністю, яку він відчуває в об'єктах, що є обов'язковими для його існування і розвитку” [27, с. 287]. Потреба жити в чистому, безпечному довкіллі належить до

безпосередніх екологічних потреб людини. Вона є життєво важливою, обумовленою необхідністю самого її існування.

На ранніх стадіях розвитку людини вона звичайним чином вписувалась у природні системи поряд з рослинним і тваринним світом. Як зазначає С. М. Кравченко: “На зорі людства всі екологічні потреби були безпосередніми, тобто задовольнялись у процесі безпосереднього використання природи людиною” [28, с. 77]. Сьогодні людське суспільство перетворилося на могутню силу, яка здійснює значний руйнівний вплив на навколишнє природне середовище. Це спричинило зростання екологічних проблем та ускладнило можливість їх безпосередньої реалізації. Неможливість безперешкодно задовольнити свої екологічні потреби породжує виникнення екологічних інтересів. “Інтерес передбачає спрямованість особи на усвідомлення мети діяльності і цим самим сприяє її активності, ознайомленню з новими фактами” [27, с. 147].

У науковій думці були спроби поставити інтерес вище суб’єктивного права, якому відводилася щодо нього обслуговуюча роль. Так, Рудольф Ієринг у своїй теорії інтересу бачив завдання права в забезпеченні інтересу. Він дійшов висновку, що суб’єктивне право — це юридично захищений інтерес [29, с. 95–107]. Оскільки Ієринг у низці випадків надавав поняттю інтересу суто суб’єктивний характер, розглядаючи його як “суб’єктивну потребу” чи “вигоду” індивіда, його теорія інтересу піддавалася критиці саме в цьому найбільш вразливому місці. “Якщо б суб’єктивне право існувало до того часу, поки в індивіда є зацікавленість у володінні правом, то, — як іронізував Я. М. Магазинер, — паралізований втратив би право на велосипед, а сліпий — на свої картини” [6, с. 33, 34]. Вказувалося, що інтерес є метою, а не сутністю права.

Детальний аналіз категорії “екологічний інтерес” проводить Г. В. Анісімова. Вона визначає екологічний інтерес як “об’єктивно існуюче, особливого роду ставлення соціальних суб’єктів до екологічних потреб та інших умов життя, що забезпечують їм нормальну життєдіяльність та екологічну рівновагу в навколишньому природному середовищі” і робить висновок, що суб’єктивне екологічне право виступає юридичною формою реалізації екологічних інтересів громадян [30, с. 14, 15].

В. І. Андрейцев, визначаючи особливості екологічних прав людини і громадянина, зазначав також певні важливі ознаки останніх: належність екологічних прав громадян до конституційних прав людини і громадянина; в основі формування системи екологічних прав людини і громадянина лежать корінні, доленосні, природні права людини [26, с. 31].

Російський учений М. М. Бринчук розуміє під екологічними правами людини визнані та закріплені в законодавстві права індивіда, що забезпечують задоволення різноманітних потреб людини під час взаємодії з природою. Він поділяє ці права за рівнем правового регулювання на основні та інші права в галузі навколишнього середовища [31, с. 131].

Отже, ми бачимо досить широке розуміння вченими поняття “екологічні права людини і громадянина”. Хоча прослідковується акцентування уваги, зокрема в наведених визначеннях, на базових моментах, що розкривають зміст цього поняття.

Найбільш чітко підкреслено ці особливості Н. Р. Кобецькою, яка вважає за головну особливість екологічних прав людини і громадянина ту, що вказує на суть, призначення зазначеної категорії прав, спрямованих на задоволення потреб та забезпечення реалізації інтересів громадян в екологічній сфері. На її переконання, акцентування уваги на трактуванні спрямованості екологічних прав на задоволення потреб громадян у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки певною мірою більше характеризує права громадян по використанню природних ресурсів [26, с. 42], хоча, безумовно, задоволення екологічних потреб та забезпечення екологічних інтересів неможливе без реалізації зазначених В. І. Андрейцевим факторів.

На таких же позиціях стоїть також С. Г. Грицкевич, зауважуючи, що погляд В. І. Андрейцева та прибічників його правової школи “певною мірою звужує розуміння цього виду прав, відмежовує їх від відносин між суб’єктами екологічних прав (юридичними та фізичними)” [22, с. 14].

На нашу думку, вищенаведені твердження Н. Р. Кобецької та С. Г. Грицкевич є досить суперечливими і погодитись з ними ми не можемо. На наше переконання, погляд на екологічні права людини, з точки зору задоволення її потреб та реалізації інтересів із включенням можливості використання природних ресурсів у цій сфері та спрямування цього процесу в напрямку забезпечення екологічної безпеки, найбільш повно відображає всі прояви реалізації екологічних прав громадян, наданих законодавством України.

Початковим і вихідним елементом екологічних прав є можливість людини користуватися незабрудненими природними благами: пити чисту воду, дихати чистим повітрям, проживати в екологічно збалансованому середовищі (в тому числі використовувати корисні властивості природних ресурсів, але щодо безпечних, незабруднених, якісних природних об’єктів). А це можливо лише при наявності повної та достовірної інформації про стан довкілля та можливості використовувати повною мірою інформацію при реалізації своїх екологічних інтересів.

При цьому варто зробити таке зауваження. Включення в зміст екологічних прав можливостей здійснення громадянами дій по охороні, підтриманню відповідної якості навколишнього природного середовища зовсім не означає перетворення права на обов’язок. Поняття обов’язку найбільш точно розкривається через категорію правової необхідності. Тому положення щодо раціонального природокористування, дотримання екологічних вимог у процесі будь-якого впливу на природу тощо, відображають обов’язки громадян. Ті норми, які закріплюють положення щодо участі громадськості в діяльності по охороні природи, в проведенні екологічних експертиз тощо, які в кінцевому рахунку також спрямовані на охорону, підтримання і забезпечення належної якості довкілля, виражають можливості поведінки людини і громадянина, які дозволяють йому вільно і самостійно вибирати вид і міру цієї поведінки.

З приводу співвідношення екологічних прав і обов’язків А. П. Гетьман влучно зазначає: “Специфікою змісту еколого-процесуального правовідношення є те, що такий зміст найбільш конкретно проявляється не стільки в наявності в його учасників суб’єктивних прав, юридичних обов’язків і правомочностей, скільки в тому, що названі структурні елементи (компоненти) в конкретних правовідносинах органічно взаємопов’язані, завжди кореспондують один одному. Поза таким корелятивним зв’язком цих компонентів еколого-процесуальне правовідношення існувати не може” [32, с. 112].

Екологічні права включають також певні можливості поведінки щодо цих природних благ, спрямовані на підтримання нормального стану довкілля, домагання від інших суб’єктів належного виконання обов’язків і т. ін.

Слід зауважити, що в системі екологічних прав людини нас цікавлять не всі, а лише конституційні права і свободи людини та громадянина, які, на нашу думку, складають основу всієї системи екологічних прав. Вони закріплюються нормами Конституції України, спрямовані на задоволення екологічних інтересів і потреб людини та громадянина, є якісно новою групою конституційних можливостей і повинні забезпечуватися державою і суспільством за допомогою комплексу наявних заходів, серед яких інформаційно-правові набувають все більшого значення.

Отже, враховуючи проведений аналіз сутності екологічних прав та враховуючи їх конституційний характер, основні конституційні екологічні права і свободи людини та громадянина можна визначити як закріплену нормами Конституції України сукупність можливостей і засобів, спрямованих на задоволення екологічних потреб та інтересів, забезпечення екологічної безпеки та охорону навколишнього природного середовища. Вихідним і ключовим моментом цих потреб та інтересів є можливості

особи проживати в незабрудненому і збалансованому навколишньому природному середовищі, споживати і використовувати екологічно чисті продукти та предмети побуту, мати доступ до достовірної інформації про них та стан довкілля, матеріальне і моральне відшкодування втрат, спричинених здоров'ю і майну екологічними правопорушеннями.

Визнання людини, її прав та свобод найвищою соціальною цінністю означає (з політичного та юридичного поглядів) зміну підходів до відносин держави й особи. З урахуванням принципу узгодженості дій органів законодавчої та судової влади у правовій державі слід відзначити, що основним ціннісним орієнтиром під час прийняття законів, підзаконних актів та індивідуальних рішень повинні стати не інтереси держави, її органів та посадових осіб, а природні невідчужувані екологічні права людини. Визнавши екологічні права особи на конституційному рівні, Україна зробила крок у напрямку створення правової держави, підтвердила намір її будувати. Конституційне регулювання екологічних прав сприятиме зміцненню авторитету держави, виходу її на міжнародну арену, входженню до європейського та світового правового простору.

Список використаних джерел

1. Рабинович, П. М. Основні права людини: поняття, класифікація, тенденції [Текст] / П. М. Рабинович // Український часопис прав людини. — 1995. — № 1. — С. 14–22.
2. Шемшученко, Ю. С. Правовые проблемы экологии [Текст] / Ю. С. Шемшученко. — К. : Наукова думка, 1989. — 232 с.
3. Алексеев, С. С. Философия права [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : НОРМА, 1998. — 336 с.
4. Конституційне право України [Текст] : підручн. для вузів / [Погорілко В. Ф., Фрицький О. Ф., Городецький О. В. та ін.]; за ред. В. Ф. Погорілка. — К. : Наукова думка, 1999. — 676 с.
5. Матузов, Н. И. Правовая система и личность [Текст] / Н. И. Матузов. — Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1987. — 293 с.
6. Чечот, Д. М. Субъективное право и формы его защиты [Текст] / Д. М. Чечот. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1968. — 72 с.
7. Алексеев, С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1983. — 187 с.
8. Матузов, Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права [Текст] / Н. И. Матузов. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1972. — 292 с.
9. Дюги. Общие преобразования гражданского права со времени кодекса Наполеона [Текст] / Дюги. — М. : Государственное издательство, 1919. — 108 с.
10. Халфина, Р. О. Общее учение о правоотношении [Текст] / Р. О. Халфина. — М. : Юрид. лит-ра, 1974. — 352 с.
11. Толстой, Ю. К. К теории правоотношений [Текст] / Ю. К. Толстой. — Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1959. — 88 с.
12. Кравчук, М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права [Текст] : навч. посіб. / М. В. Кравчук. — Тернопіль : Карт-бланш, 2002. — 247 с.
13. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фролова. — М. : Политиздат, 1987. — 590 с.
14. Словарь русского языка [Текст] / сост. С. И. Ожегов / под общ. ред. С. П. Обнорского. — М. : Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1952. — 848 с.
15. Тиунова, Л. Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория [Текст] / Л. Б. Тиунова. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1991. — 136 с.
16. Олійник, А. Ю. Правознавство [Текст] : навч. посіб. / А. Ю. Олійник, В. П. Пастухов, О. Л. Слюсаренко. — К. : Український державний педагогічний університет, 1997. — 152 с.
17. Бородін, І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації [Текст] / І. Бородін // Право України. — 2001. — № 12. — С. 32–34.
18. Воеводин, Д. Л. Юридический статус личности в России [Текст] / Д. Л. Воеводин. — М. : Изд-во МГУ, изд. группа ИНФРА-М — НОРМА, 1997. — 294 с.

19. *Кобецька, Н. Р.* Екологічні права громадян України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 “Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право” / Н. Р. Кобецька. — К., 1998. — 16 с.
20. *Козулин, С. А.* Об источниках прав человека [Текст] / С. А. Козулин // Государство и право. — 1994. — № 2. — С. 146–149.
21. *Денисов, А. И.* Общая система социалистической демократии [Текст] / А. И. Денисов. — М. : Наука, 1975. — 150 с.
22. *Грицкевич, С. Г.* Конституційні екологічні права людини й громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Грицкевич Сергій Геннадійович. — К., 2002. — 120 арк.
23. *Краснова, М. В.* Конституція України та екологічні права громадян [Текст] / М. В. Краснова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Юридичні науки. — Вип. 37. — К., 2000. — С. 12–16.
24. *Костицький, М. В.* Соціально-економічні права людини [Текст] / М. В. Костицький // Право України. — 1996. — № 6. — С. 15–18.
25. Теория государства и права [Текст] : учебн. для юрид. вузов и ф-тов / [Алексеев С. С., Архипов С. И., Игнатенко Г. В. и др.] ; под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. — М. : НОРМА, 1997. — 616 с.
26. *Андрейцев, В. І.* Екологічне право. Курс лекцій [Текст] : навч. посіб. [для юрид. фак. вузів] / В. І. Андрейцев. — К. : Вентурі, 1996. — 208 с.
27. Психология. Словарь [Текст] / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М. : Политиздат, 1990. — 494 с.
28. *Кравченко, С. Н.* Социально-психологические аспекты правовой охраны окружающей среды [Текст] / С. Н. Кравченко. — Львов : Выща школа, 1988. — 156 с.
29. *Иеринг, Р.* Цель в праве [Текст] / Р. Иеринг. — СПб. : Изд. Н. В. Муравьева, 1881. — 425 с.
30. *Анісімова, Г. В.* Здійснення громадянами екологічних прав [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 “Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право” / Г. В. Анісімова. — К., 1996. — 22 с.
31. *Бринчук, М. М.* Экологическое право (право окружающей среды) [Текст] : учебн. / М. М. Бринчук. — М. : Юристъ, 1998. — 688 с.
32. *Гетьман, А. П.* Процессуальные нормы и отношения в экологическом праве [Текст] / А. П. Гетьман. — Х. : Основа, 1994. — 132 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 3 від 21 жовтня 2013 року)*

Надійшла до редакції 31.10.2013

Грицкевич Т. В. Правовая природа конституционных экологических прав

Определяется место и роль конституционных экологических прав среди других конституционных прав, характеризуется их система, видовое разнообразие и особенности. Делается вывод, что экологическим правам, закреплённым в Конституции Украины, свойственны как собственные специфические особенности, так и все признаки субъективных прав в целом и конституционных прав в частности. Проанализировано соотношение понятий “права человека” и “права гражданина” в экологической сфере, “экологические права” и “экологические обязанности”. В ходе анализа материала использован системный подход в исследовании предмета научного поиска. Раскрыто проблематику отнесения экологических прав к той или иной категории прав человека и гражданина (социальных или личных). Выделено правовые основания для выделения экологических прав в отдельный институт в системе конституционных прав, а также выведено их дефиницию.

Ключевые слова: конституционные права, экологические права, экологическая потребность, экологический интерес.

Grushkevych, T. V. The Legal Nature of the Constitutional Environmental Rights

The place and role of the constitutional environmental rights among other constitutional rights is determined. Their system, species diversity and features are characterized. It is concluded that environmental rights, which are enshrined in the Constitution of Ukraine, are characterized by its own specific features, and by all the signs of subjective rights in general and constitutional rights in particular. The correlation between the notions "human rights" and "rights of citizen" in environmental field, "ecological rights" and "ecological duties" is analyzed in the article. During the analysis of the material a systematic approach to the exploration of the subject of scientific research has been used. The problems of classification ecological rights to one of the category of human and citizen's rights (social or personal) has been revealed. As a result of the scientific research also was distinguished a legal basis for excretion ecological rights in the separate institution of constitutional rights system and their definition has been derived.

Keywords: constitutional rights, environmental rights, environmental needs, environmental interest.

